

Δημήτρης Πολίτης
Αναπλ. Καθηγητής
Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η.-Παν/μιο Πατρών

Μεταξύ Πολυπολιτισμικότητας και Διαπολιτισμικής Ερμηνευτικής: Ταυτότητες και Ετερότητες στα Λογοτεχνικά Κείμενα για Μη Ενήλικους Αναγνώστες.

Γενικά-Εισαγωγικές επισημάνσεις

Ο χώρος και ο χρόνος που μοιράζονται οι πολιτισμοί των καιρών μας ενεργοποιούν μια επίπονη διαδικασία αυτοπροσδιορισμού, ενώ προβάλλουν τη συνύπαρξη των ετεροτήτων και επιτάσσουν την ανάγκη διαχείρισής τους. Αν, μάλιστα, εκληφθεί ως δεδομένη ή διατυπωθεί σαν υπόθεση εργασίας η άποψη που θέλει την έννοια της πολυπολιτισμικότητας να αφορά συνεχώς διαμορφούμενες πραγματικότητες και να διατρέχει όλες σχεδόν τις πτυχές της ατομικής/συλλογικής καθημερινότητάς μας, τότε η διαπολιτισμική ερμηνευτική της μετατρέπεται σε αναγκαιότητα (Αντωνοπούλου κ.ά. 141-143). Σε μια τέτοια προοπτική και στο πλαίσιο της παρούσας σύντομης μελέτης, η προβληματική που αναπτύσσεται – αναφορικά με τη δυναμική και το περιεχόμενο των όρων: «πολυπολιτισμικότητα», «διαπολιτισμικότητα», «ταυτότητα», «ετερότητα» – προσανατολίζεται μεθοδολογικά σε περισσότερο διευρυμένες θεωρήσεις των ζητημάτων που τους συμπλέκουν.

Πέρα από τις άλλες πολιτισμικές εκφάνσεις και πραγματώσεις τους, σημαντική και επικουρική παράμετρο παρόμοιων θεωρήσεων συνιστά η Λογοτεχνία, αφού η μυθοπλαστική αναπαράσταση αλλά και το ατομικό βίωμα (του συγγραφέα ή του αναγνώστη) έχουν τη δυνατότητα να προσδιορίζονται συλλογικά, συνιστώντας τη βάση αναπαραγωγής ή αποδόμησης δομικών στοιχείων, στερεοτύπων και πρακτικών. Ιδιαίτερα τα λογοτεχνικά κείμενα που απευθύνονται σε μη ενήλικους αποδέκτες – διαθέτοντας τη δυναμική του λόγου που διαμεσολαβεί στη δραστικότερη πρόσληψη κοινωνικών νοημάτων και στην αμεσότερη σχέση των ατόμων με τις κοινωνικές δομές, οπότε και δυναμικά διαμορφώνει υποκειμενικότητες – φαίνεται ότι μπορούν να συμβάλουν αποτελεσματικά στην εμπειρία της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης και στις διαδικασίες της διαπολιτισμικής διαχείρισης/ερμηνευτικής της (Γαβριηλίδου 1· Πρεβεζάνου 57-58· Norton 530-532· Κανατσούλη, "Αμφίσημα" 28-32). Αυτό, τουλάχιστον, πιστοποιείται ακόμη και στο πλαίσιο της παρούσας σύντομης μελέτης μέσα από μια ενδεικτική, αναγκαστικά όχι εξαντλητική, προσέγγιση κάποιων αντιπροσωπευτικών μυθοπλαστικών αφηγήσεων, στην πλειοψηφία τους μεταφρασμένων στα Ελληνικά από άλλες γλώσσες, οι οποίες διασταυρώνονται με την παραπάνω υπόθεση/προβληματική και απευθύνονται σε μη ενήλικους αναγνώστες κατά τις, κρίσιμες και ενδιαφέρουσες πολιτισμικά, πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας.

Μολονότι οι όροι «πολυπολιτισμικότητα» και «διαπολιτισμικότητα» πολύ συχνά συγχέονται ή χρησιμοποιούνται μάλλον παραπληρωματικά, χρειάζεται να επισημανθεί ότι το ειδικό βάρος του καθενός καθορίζεται από τα κοινωνικά προσδιορισμένα σημασιόμενα του αλλά και από τη δυναμική των επιμέρους εννοιών που περικλείει. Έτσι, όταν η πολυπολιτισμικότητα χαρακτηρίζει την κοινωνική κατάσταση που προκύπτει από τις μετακινήσεις ανθρώπων και πολιτισμών ή από την εθνοτική ποικιλία σε κοινωνίες που πριν χαρακτηρίζονταν από ομοιογένεια, η διαπολιτισμικότητα έρχεται να διαχειριστεί τα όσα συνεπάγεται αυτή η κατάσταση και να υποδηλώσει τους συσχετισμούς των διαφόρων πολιτισμικών κεφαλαίων που υποστασιοποιούν την πολυπολιτισμική αλληλεπίδραση (Μπουγιουκλή 7-9· Νικολάου). Με άλλα λόγια, αν η πολυπολιτισμικότητα αναφέρεται στην «υπάρχουσα κατάσταση», στο «τι είναι», η διαπολιτισμικότητα εκφράζει τη θεωρία και την πράξη της διάδρασης διαφορετικών μεταξύ τους πολιτισμικών συνεισφορών (Αντωνοπούλου κ.ά. 141), το εννοιολογικό *modus operandi* των χρόνων μας (Τζιόβας), δηλαδή το «τι θα έπρεπε να είναι»

(Μπουγιουκλή 7). Τελικά, αν η «πολυπολιτισμικότητα» είναι το δεδομένο, η διαπολιτισμικότητα προβάλλει ως το ζητούμενο. Κατά συνέπεια, η δεύτερη προϋποθέτει την πρώτη, χωρίς όμως να είναι συνώνυμοι ή ταυτόσημοι όροι (Μπουγιουκλή 7), ενώ και οι δύο σχολιάζουν με το δικό τους τρόπο την πολυμορφία των δυναμικών στοιχείων του πολιτισμού, όπως είναι οι ταυτότητες και οι ετερότητες. Παρόμοια, η φαινομενικά αντιθετική, ή η όποια, σχέση των όρων «ταυτότητα» και «ετερότητα» ουσιαστικά παραπέμπει στη «διαλεκτική σχέση του ε-αυτού και του άλλου» αλλά και στη συμπληρωματική τους συνύπαρξη, όπου ο ένας προϋποθέτει τον άλλο και ετεροπροσδιορίζεται σε σχέση με αυτόν, ενώ και οι δύο συνιστούν δομικά στοιχεία της ανθρώπινης υποκειμενικότητας (Πρεβεζάνου 57).

Από την «Πολυπολιτισμικότητα» στη «Διαπολιτισμικότητα» και στην «Πολιτισμική Ερμηνευτική»

Η παραδοχή ότι βιώνουμε μια εποχή ραγδαίων κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών αποτελεί μια από τις πολλές κοινότοπες επισημάνσεις που ο σύγχρονος άνθρωπος επιστρατεύει, όταν πραγματεύεται τη ζωή του, η βασική ορίζουσα της οποίας προσδιορίζεται κυρίως από τον υψηλό βαθμό εθνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης. Αναφερόμαστε στην «πολυπολιτισμικότητα», στον «πολυπολιτισμό», που αμφισβητεί συγχρονικά πλέον και όχι ετεροχρονισμένα την πραγματική ή φαντασιακή εθνική μας ομοιογένεια, επιφέροντας αλλαγές στη διαδικασία συγκρότησης των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Παράλληλα, ως αντικείμενο διαπολιτισμικών θεωρήσεων, προβάλλει νέα σχήματα πολιτικο-κοινωνικής οργάνωσης και νέες μορφές συμβίωσης, όπου κυριαρχεί η ανεκτικότητα, η αποδοχή του διαφορετικού και του μη οικείου, η ελευθερία της έκφρασης, η διαμόρφωση ατόμων που είναι ικανά να επεξεργάζονται και να νοηματοδοτούν πολλαπλά ερεθίσματα (Μανιάτης και Πολίτης 1228). Κατά συνέπεια, η «διασπολιτισμικότητα», ο «διαπολιτισμός», συνιστά μια διαλεκτική διαδικασία, μια δυναμική κριτική ολοκλήρωση πολιτισμών που συναντιούνται και αλληλοεπηρεάζονται (Μάρκου). Σε μια τέτοια διαδικασία προτείνονται, έστω και καταχρηστικά, ακόμη και αδόκιμοι αλλά συναιρετικοί όροι, όπως αυτός της «δια-πολυπολιτισμικότητας» («trans-culturality»+«cross-culturality»), για να δηλωθεί ακριβώς η «πολιτισμική πολυ-ποικιλότητα», δηλαδή η «αρμονική ώσμωση στοιχείων από πολλούς πολιτισμούς σε ένα ανοιχτό, διαρκώς μεταλλασσόμενο σύστημα», το οποίο δεν στοχεύει στην ομοιογένεια των συστατικών του αλλά στην κατανόηση της δυναμικής τους και των μετασχηματιστικών διαδικασιών των πολιτισμικών ταυτοτήτων (Αντωνοπούλου κ.ά. 141-143· Smith 214-221). Όλα τα παραπάνω γίνονται ακόμη πιο εμφανή στη λεγόμενη «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση»¹ που βασίζεται στην αλληλεπίδραση των μαθητών, στην αμοιβαία αναγνώριση και συνεργασία ανάμεσα σε άτομα διαφόρων εθνικών και μεταναστευτικών ομάδων, επαναπροσδιορίζοντας ουσιαστικά την έννοια του εθνικού και προβάλλοντας εντονότερα το αίτημα της ισότητας, όχι της «ανώδυνης» ή επιδερμικής, παρουσίας των διαφορετικών πολιτισμικών κεφαλαίων στο εκπαιδευτικό πεδίο (Ζάχος· Νικολάου). Χωρίς να υπεισέλθουμε αναλυτικά στις στοχεύσεις της, επιβάλλεται να σημειώσουμε ότι μια τέτοια (εκπαιδευτική) συλλογιστική δεν αποβλέπει στον «προσπολιτισμό» των μειονοτικών υποκειμένων μάθησης στο αξιακό σύστημα της «πλειονότητας» (Αποστολίδου, κ.ά. 2) αλλά στο δημιουργικό διάλογο/αναστοχασμό και στον ουσιαστικό σεβασμό διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών/κεφαλαίων και των ατόμων/φορέων τους, προωθώντας τη διαπολιτισμική φιλοσοφία και τις πρακτικές εκφάνσεις της (Αρβανίτη· Παρθένης και Φραγκούλης· Γκόβαρης, "Διαπολιτισμική Παιδαγωγική" 17-30).

Προφανώς, η διαπολιτισμική προοπτική συναρτάται με τη διαδικασία συνάντησης των πολιτισμών, ενώ μορφοποιείται μέσα από την ανάγκη διαχείρισης της πολλαπλότητας

¹ Εναλλακτικά, αν και όχι πάντα ως συνώνυμοι, χρησιμοποιούνται στη σχετική βιβλιογραφία και οι όροι: «Διαπολιτισμική Αγωγή» ή «Διαπολιτισμική Παιδαγωγική».

των πολιτισμικών παραδόσεων, των αξιακών συστημάτων, των συμβόλων, κ.λπ., που συνυπάρχουν σε ένα χωροχρονικό κοινωνικό πλαίσιο. Οι συνθήκες, ωστόσο, που επικρατούν κάθε φορά στο συγκεκριμένο πλαίσιο δεν επιτρέπουν τη διατύπωση μιας γενικής διαπολιτισμικής θεωρίας, παρά τα διατοπικά και διαχρονικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει. Θα ήταν δυνατό, όμως, να συνδεθεί με την κριτική θεώρηση των συλλογικών ταυτοτήτων και των πολιτισμικών παραδόσεων, τόσο της οικείας όσο και των άλλων, μέσω μιας αναστοχαστικής διαδικασίας κριτικής και αμφισβήτησης των δεδομένων, των αυτονόητων ή παγιωμένων αντιλήψεων (Μανιάτης και Πολίτης 1228). Με αυτά τα δεδομένα, η έννοια της διαπολιτισμικότητας γίνεται αντιληπτή ως αμοιβαία αλληλεπίδραση με τον πολιτισμικό "Άλλο", βασίζεται στην αναγνώριση του πολιτισμικού πλουραλισμού ως θετικού και εμπλουτιστικού παράγοντα που αξίζει να διατηρηθεί και να αναπτυχθεί, ενώ αναγνωρίζει την αξία όλων των πολιτισμών και αντιτίθεται στην αφομοιωτική αντίληψη, προβάλλοντας την ισοτιμία ως βάση της συνάντησης των διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων (Γκότοβος). Επιστρατεύοντας, ωστόσο, τον πολιτισμό ως πρωταρχικό ερμηνευτικό σχήμα και προωθώντας τη διαπολιτισμική συνάντηση/επικοινωνία υπό τη λογική της «πολιτικής της αναγνώρισης», ελλοχεύει ο κίνδυνος ισχυροποίησης, οπότε και συντηρητικοποίησης, του κυρίαρχου, "πολιτικά ορθού", πολυπολιτισμικού Λόγου. Το ενδεχόμενο αυτό θα μπορούσε να ευνοήσει τη διατήρηση των υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας αλλά και της ιδεολογικής κυριαρχίας μιας πλειοψηφούσας ομάδας, η οποία κατασκευάζει και προσδιορίζει το περιεχόμενο των πολιτισμικών όρων και εννοιών (Γκόβαρης, "Διαπολιτισμική Εκπαίδευση" 19). Επιπλέον, η αναγκαιότητα άρθρωσης ενός διαπολιτισμικού Λόγου θα οδηγούσε σε υπεραπλουστεύσεις και σε αντιλήψεις που, δυνητικά, υποβαθμίζουν το ρόλο των υποκειμένων ή αναπαράγουν κυρίαρχες αλλά "βολικές" κατηγοριοποιήσεις, π.χ. "εμείς-άλλοι". Οπότε, οι πιθανότητες διαιώνισης ή επίτασης φαινομένων διάκρισης και αποκλεισμού, χωρίς να παραβλέπει ή να υποτιμά κανείς τις προφανείς καλές προθέσεις μιας διαπολιτισμικής διαχείρισης, γίνονται τουλάχιστον ορατές (Πολίτης και Μανιάτης 3).

Προκειμένου να αντιμετωπίσει τέτοια ενδεχόμενα, η σύγχρονη διαπολιτισμική προβληματική των τελευταίων δεκαετιών αναγνωρίζει την ιδιαίτερη πολιτισμική δυναμική και υιοθετεί μια αναστοχαστική προσέγγιση της συγκρότησης των ταυτοτήτων (Maniatis). Αναπτύσσει, μάλιστα, μια επιχειρηματολογία που υπερβαίνει τη λογική των διαφορών και δε διαχωρίζει τα άτομα από το κοινωνικοποιητικό τους πλαίσιο, αλλά τα σέβεται ως ξεχωριστές πολιτισμικές οντότητες που συνυπάρχουν με τις οντότητες των άλλων. Τέλος, προβάλλει το αίτημα της ισότιμης συμβολής των διαφορετικών πολιτισμικών εγγραφών στο κοινωνικό μόρφωμα και, αμφισβητώντας την καθολικότητα των ορισμών ή το δογματισμό των όρων, συνδέεται με την κριτική θεώρηση των συλλογικών ταυτοτήτων και των πολιτισμικών παραδόσεων, ενώ ενθαρρύνει ως απαραίτητη τη διυποκειμενική συγκρότηση της υποκειμενικότητας και της ταυτότητας των ατόμων (Γκόβαρης, "Εισαγωγή"). Προς την κατεύθυνση αυτή μας οδηγούν και κάποιες περισσότερο διευρυμένες, αν και όχι απαραίτητα νεότερες, θεωρήσεις της διαπολιτισμικής προοπτικής των λογοτεχνικών κειμένων, ιδιαίτερα εκείνων που απευθύνονται σε μη ενήλικους αναγνώστες.

Συνοφασμένη με την έννοια της διαπολιτισμικότητας είναι και η Συγκριτολογία ή Συγκριτική Γραμματολογία (Ιωακείμиду 62)² που ως μια σταθμισμένη, επιστημονική θεώρηση της Λογοτεχνίας εστιάζει το ενδιαφέρον της στα λογοτεχνικά κείμενα, τα οποία όμως κωδικοποιούνται διαφορετικά ως προς τις πολιτισμικές τους εγγραφές. Αδιαμφισβήτητα, πάντως, η διαπολιτισμική διάσταση δείχνει εγγενής στη Συγκριτολογία που, πέρα από πολιτισμικές ομοιότητες και διαφορές, προάγει τον πολιτισμικό αναστοχασμό (Αντωνοπούλου κ.ά. 141). Παράλληλα, με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την αισθητική των κλασικών λογοτεχνικών έργων στη μοναδικότητα των λογοτεχνικών κειμένων και των συμφραζομένων τους, μορφοποιείται ένας νέος, μεταιχμιακός χώρος θεωρητικής σπουδής. Εδώ, «τα παλαιότερα

² Γενικά, για τη φιλοσοφία και τις μεθόδους της Συγκριτικής Γραμματολογίας, βλ. Guyard.

διπολικά, ιεραρχικά μοντέλα της συγκριτικής μελέτης παραχωρούν τη θέση τους στην ανίχνευση αυτού του αμφιθυμικού και αμφισημικού ενδιαμέσου χώρου, όπου συγκλίνουν και αποκλίνουν, συνάπτονται και συμφύρονται κείμενα, γένη, φυλές, γλώσσες και πολιτισμοί» (Τζιόβας 2). Ιδιαίτερα η πολυγλωσσία, ως βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της πολυπολιτισμικής κατάστασης, αποδεικνύεται σε κύριο εκλυτικό παράγοντα της πολιτισμικής μέθεξης.³ Τις τελευταίες δεκαετίες, λοιπόν, στο επίκεντρο των λογοτεχνικών σπουδών που σταδιακά γίνονται διεπιστημονικές, αφού αξιοποιούν δεδομένα και πορίσματα από διαφορετικά επιστημονικά πεδία (Ιστορία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία, κ.ά.), βρίσκεται η εικόνα του «Άλλου» παράλληλα με τις έννοιες: «ταυτότητα», «ετερότητα» και «πολυφωνία» μέσα στα λογοτεχνικά κείμενα. Αυτή η μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος αφορά τον κλάδο της Συγκριτικής Γραμματολογίας, ο οποίος είναι γνωστός ως Συγκριτική Στερεοτυπολογία ή Πολιτισμική Εικονολογία (Imagologie).⁴

Μελετώντας το «άλλο», το «μη οικείο», το «διαφορετικό» κατά αντιπαράθεση προς το «ίδιον», το «γνωστό», το «οικείο», ο κλάδος της Συγκριτικής Στερεοτυπολογίας ή Πολιτισμικής Εικονολογίας επικεντρώνεται στη μελέτη της λογοτεχνικής εικόνας του άλλου και στη διερεύνηση των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων (Αντωνοπούλου κ.ά. 141). Αποτελεί, ουσιαστικά, μία νέα μέθοδο αναγνωστικής πραγμάτωσης και ερμηνευτικής προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων και έχει κύριο στόχο τη διερεύνηση του τρόπου αναπαράστασης της πραγματικότητας, οπότε και παραγωγής ή αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας (Πάγκαλος 107), μέσα στις μυθοπλαστικές αφηγήσεις. Η όλη θεώρηση δείχνει αντικειμενικά ανέφικτη, αφού, εκτός από την εξοικείωση με το «μη οικείο», προϋποθέτει και βαθιά γνώση του «οικείου» πολιτισμού (αξίες, κυρίαρχες αντιλήψεις, κ.ά.) (Αντωνοπούλου κ.ά. 141-142). Εξετάζεται, λοιπόν, η τυχόν ύπαρξη συλλογικών ή μυθοπλαστικών στερεοτύπων (cliché), καθώς και η επίδρασή τους στην πρόσληψη των λογοτεχνικών κειμένων και στην όποια ανταπόκριση αυτά προκαλούν.

Η όλη φιλοσοφία της Στερεοτυπολογίας θεμελιώνεται σε κάποιες κοινές παραδοχές που αφορούν τη λειτουργία των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων της ετερότητας και τη διαδικασία σχηματισμού των στερεοτύπων, βασικό γνώρισμα των οποίων είναι η υπερβολή στην απόδοση αρνητικών αλλά και θετικών χαρακτηριστικών της ταυτότητας του «Άλλου». Το ότι είμαστε μέλος κάποιας μικρότερης ή μεγαλύτερης ομάδας συμβάλλει στη μορφοποίηση μιας εικόνας, ενός στερεοτύπου, τόσο για τον εαυτό μας όσο και για τους άλλους που δεν ανήκουν στην ομάδα μας (Αντωνοπούλου κ.ά. 141-142· Αμπατζοπούλου, "Ο Άλλος εν Διωγμώ" 161). Στη διαδικασία αυτή ο ρόλος της Λογοτεχνίας μπορεί να είναι καταλυτικός, αφού το λογοτεχνικό κείμενο ως «γεγονός στο χρόνο», κατά την Αμερικανίδα θεωρητικό L.M. Rosenblatt (12-13), έχει τη δυνατότητα να μεταφέρει αυτά τα στερεότυπα στους αποδέκτες διαφορετικών τόπων και εποχών, καθώς και να ενεργοποιεί συνεχώς τις δυνατότητες αναμέτρησής μας και με τον εαυτό μας και με τον κόσμο που μας περιβάλλει. Ασφαλώς, κάθε λογοτεχνικό δημιούργημα σχετίζεται με την εποχή παραγωγής του, επειδή ο δημιουργός του αναπόφευκτα επηρεάζεται από τα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα που συγκροτούν το πλαίσιο της δημιουργίας του και προσδιορίζουν τη γραφή του, από τις συλλογικές αναπαραστάσεις, από τις τρέχουσες αισθητικές αντιλήψεις. Συνεκδοχικά, και οι αναπαραστάσεις της ετερότητας, καθώς και οι θετικές ή αρνητικές θεωρήσεις της, δεν καθορίζονται ερήμην των στάσεων και των πρακτικών του κοινωνικού περιβάλλοντος. Ακόμη και ένας σύγχρονος συγγραφέας που γράφει, π.χ., για το Ολοκαύτωμα δε θα αποφύγει τη στερεοτυπική εικόνα

³ Περισσότερα για τις επιστημολογικές παραμέτρους και τις προοπτικές της Συγκριτικής Γραμματολογίας βλ. Ιωακειμίδου 2010: 51-69.

⁴ Συνοπτικά για τον όρο Imagologie και το περιεχόμενό του, καθώς και για τη μεθοδολογία της Συγκριτικής Στερεοτυπολογίας ή Πολιτισμικής Εικονολογίας, βλ. το πολύ περιεκτικό άρθρο της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου ("Η Πολιτισμική Εικονολογία" 92-95) στο περιοδικό *Διαβάζω*. (Βλ. ακόμη: Κορτσάρη 36-43).

του Γερμανού ρατσιστή, ενώ ένας σημερινός Αμερικανός δημιουργός δε θα μείνει ανεπηρέαστος από τη συλλογική αντίληψη που συνδέει το Ισλάμ με τρομοκρατικές ενέργειες. Παρόμοια στερεότυπα, όπως και αρκετά άλλα που αποκρυσταλλώθηκαν ιδιαίτερα κατά την πρόσφατη ιστορική-πολιτισμική πορεία του ανθρώπου (η οργανωτικότητα των Γερμανών, η βρετανική αβρότητα, η ελβετική ακρίβεια, κ.ά.), προκύπτουν από το φόβο μας μπροστά στο φαινομενικά ή πραγματικά «αλλότριο» αλλά και από την ανάγκη μας για οικείες, γενικότερες κατηγοριοποιήσεις που στηρίζονται στον οικείο πολιτισμικό «ορίζοντα εμπειρίας» μας και έχουν τη δυνατότητα "να απαλείφουν" ιδιαιτερότητες (Αντωνοπούλου κ.ά. 142).

Η ιστορία διαμόρφωσης των στερεοτύπων ως ακατέργαστων «νοητικών απεικονίσεων του κόσμου» που συντηρούν «μια απαραίτητη αίσθηση της διαφοράς ανάμεσα στον "εαυτό" και το "αντικείμενο", που γίνεται ο "Άλλος"» (Αμπατζοπούλου, "Ο Άλλος εν Διωγμώ" 161), οπότε και μια «διεργασία αμφισημίας» (Μπάμπα 506-518), χάνεται στα βάθη των αιώνων. Από τους αρχαίους ακόμη χρόνους ο «ξένος» παρουσιάζεται ως δυνητικά επικίνδυνος, ως άγνωστος που είναι σε απόσταση από την κυρίαρχη ομάδα, η οποία και οφείλει να προστατευθεί (Ελιάντ 50-51). Η άποψη της Julia Kristeva (11-13), απηχώντας τη φροϋδική σκέψη, θέλει τον «ξένο» να εμφανίζεται τη στιγμή ακριβώς που, ενώ αποτολμούμε την αυτονομία μας, συναισθανόμαστε τη διαφορετικότητά μας και φτάνουμε να αναγνωρίζουμε τον «ξένο» μέσα μας. Η εικόνα που υπάρχει για το διαφορετικό σε μια κοινωνία οικοδομείται σε «πληροφορίες, προκαταλήψεις, μυθοποιήσεις, αλλά μπορεί να παραπέμπει και σε ένα φαντασιακό απόθεμα του υποκειμένου που συγκροτεί, μέσα από τη σχέση του με τον εαυτό του, τον φαντασιακό Άλλο» (Αναγνωστοπούλου 350). Αυτή η εικόνα που μεταβιβάζεται στις επόμενες γενιές ουσιαστικά αξιολογεί και ιεραρχεί τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του Άλλου, οπότε ενθαρρύνει πολύ συχνά φονταμενταλιστικές και ρατσιστικές εκδηλώσεις, ακόμη και πρακτικές αποκλεισμού (Παρθένης και Φραγκούλης). Επιπλέον, κατά τη διαδικασία δόμησης των στερεοτύπων ο οποίος γενικεύσεις φαίνεται να αγνοούν «τις διαφορές ανάμεσα στα άτομα και τον καθαρά υποκειμενικό χαρακτήρα των προτερημάτων ή ελαττωμάτων τους» (Αμπατζοπούλου, "Η Πολιτισμική Εικονολογία" 93).

Προφανώς, όταν ένας συγγραφέας αποφασίζει να διαχειριστεί το υλικό του, ενσωματώνει στο κείμενό του, μεταλλάσσει ή αποδομεί στοιχεία του συλλογικού φαντασιακού. Το ζήτημα, ωστόσο, που προβάλλει από τους θεωρητικούς της Συγκριτικής Στερεοτυπολογίας ή Πολιτισμικής Εικονολογίας είναι κατά πόσο και με ποιους τρόπους ένας συγγραφέας, όταν διασταυρώνεται με τις αναγνωστικές προσδοκίες/συνήθειες του κοινού του, αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία και τα στερεότυπα της εποχής του ή επιχειρεί να τα υπονομεύσει και, τελικά, να τα ανατρέψει (Αμπατζοπούλου, "Η Πολιτισμική Εικονολογία" 94). Οπότε, από τη σκοπιά αυτή, η προσέγγιση ενός λογοτεχνικού έργου συνιστά ουσιαστικά μια επανεξέταση των στερεοτύπων (εθνικών και πολιτισμικών), τα οποία έχουν καταγραφεί στη συλλογική μνήμη και αναπαρίστανται μυθοπλαστικά, υπό το φως του ιστορικού και κοινωνικού συγκειμένου τους. Εξάλλου, οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις είναι ιδεολογικά προϊόντα των συνθηκών μιας δεδομένης εποχής και συνιστούν Λόγους που μπορούν να ενεργοποιήσουν τους αναγνώστες τους, προσφέροντάς τους τη δυνατότητα να μην πειθαρχούν στους κυρίαρχους κοινωνικούς Λόγους, να διασώζουν την προσωπική τους αίσθηση από τη λογοτεχνική εμπειρία και, τελικά, να συνδέονται με τα κοινωνικά νοήματα. Με άλλα λόγια, αντιδρώντας στα συστήματα σκέψης που έχουν επιλέξει να ενσωματώσουν στο ρεπερτόριό τους και αναδιοργανώνοντας κοινωνικές και πολιτισμικές νόρμες, τα λογοτεχνικά κείμενα προσφέρουν στους αναγνώστες τους εναλλακτικές όψεις της πραγματικής ζωής, οι οποίες έχουν αποκλειστεί από το κυρίαρχο σύστημα, και τους προ(σ)καλούν να βιώσουν αυτό που δεν μπορούν κανονικά να εντοπίσουν στις διαδικασίες της καθημερινής τους ζωής (Iser 72-73). Με τον τρόπο αυτό (φαίνεται ότι) ο Λόγος των μυθοπλαστικών αφηγήσεων διευρύνεται από ποικίλες λογοτεχνικές εκφράσεις και εμπλουτίζεται από τη δυναμική των νέων αναγνωστικών τρόπων που ενθαρρύνει. Έτσι, τα λογοτεχνικά κείμενα απαγκιστρώνονται από τη μονόπλευρη αισθητική αντιμετώπισή τους και εντάσσονται σε μια προοπτική διαπολιτισμικής αντιμετώπισης

των στοιχείων που συγκροτούν τη μυθοπλαστική τους πραγματικότητα αλλά και την πραγματικότητα των μη ενήλικων αναγνωστών τους. Είναι, λοιπόν, εύλογο να υποστηρίξει κάποιος ότι η λογοτεχνική έκφραση θα μπορούσε να συμβάλει στην προώθηση των αρχών μιας διαπολιτισμικής διαλεκτικής μέσα από: την ανάπτυξη κριτικής στάσης απέναντι στους οικείους πολιτισμούς αλλά και στους άλλους, την καλλιέργεια στάσεων αποδεκτικότητας/ανεκτικότητας απέναντι στις ποικίλες πολιτισμικές εκφάνσεις, τη διαμόρφωση των προϋποθέσεων για τη συγκρότηση των συλλογικών ταυτοτήτων ως επενέργεια δημιουργικής αλληλεπίδρασης και όχι ως αποτέλεσμα αποκλεισμών, καθώς και την αναστοχαστική προσέγγιση αυτής της συγκρότησης (Maniatis). Βιβλία, για παράδειγμα, όπως: *Με τα Μάτια της Καρδιάς* του Τιερί Λενέν ή *Ο Νάνος και η Γαριδούλα* του Ερίκ Σαβουαζά, ακόμη και *Ο Κονσερβοσυλλέκτης* του Κυριάκου Μαργαρίτη, θα μπορούσαν να υπηρετήσουν αποτελεσματικά τις περισσότερες πτυχές μιας τέτοιας διαλεκτικής. Στο πρώτο, ο τυφλός αλλά ερωτευμένος Ουγκό πορεύεται στη ζωή με τα μάτια της νεγρούλας Αϊσά και διεκδικεί μια θέση στον "κανονικό" σχολικό μικρόκοσμό του, ενώ στο δεύτερο ο πολύ κοντός Μαξίμ αντιστέκεται στην κοροϊδία των άλλων και βρίσκει στο πρόσωπο της κοντούλας ακροβάτισσας Γαριδούλας τη φίλη που τόσο έψαχνε. Και στα δύο βιβλία για μικρά παιδιά κυριαρχεί το κείμενο, δηλαδή η λεκτική και όχι η οπτική τροπικότητα,⁵ ενώ η εικονογράφηση σε συνδυασμό με την αξία της λογοτεχνικής έκφρασης συνεπικουρούν στην πρόσληψη της μυθοπλασίας, η οποία καταφέρνει έντεχνα να υπονομεύσει και να αποδομήσει τα στερεότυπα για την ετερότητα. Τέλος, στο μυθιστόρημα για εφήβους του Κυριάκου Μαργαρίτη, *Ο Κονσερβοσυλλέκτης*, η σχεδόν ποιητική μυθοπλασία συνιστά μια σκληρή καταγγελία της απόρριψης της ετερότητας, με το μοναχικό Πιμ να αντιμετωπίζει συμβάσεις και στερεότυπα που του αρνούνται μια θέση στο κοινωνικό μόρφωμα. Εδώ, η μυθοπλαστική αφήγηση, χωρίς την επικουρία εικονογράφησης, ελέγχει κριτικά τη δόμηση/κατασκευή της "νόρμας", προσφέροντας στον πρωταγωνιστή αλλά και στους αναγνώστες της μια υπερβατική λύση που περνά μέσα από τη μουσική και τον έρωτα.

Όπως διαφαίνεται από τα παραπάνω, εκτός από την ιδεολογική διάσταση της διαδικασίας εξέτασης των λογοτεχνικών απεικονίσεων, υπάρχει και μια αισθητική διάσταση που σχετίζεται με την αξία του λογοτεχνικού κειμένου και αφορά κυρίως τη διαχείριση αλλά και τη λειτουργία της στερεοτυπικής εικόνας μέσα στη μυθοπλαστική αφήγηση (Αμπατζοπούλου, "Ο Άλλος εν Διωγμώ" 248). Αν δεχτούμε, μάλιστα, ότι η λογοτεχνική αξία συνδέεται άμεσα με την «ένταση του ερεθίσματος που προκαλεί το κείμενο στον αναγνώστη», η οποία δυνητικά διευρύνει τον κατά H.R. Jauss «ορίζοντα προσδοκιών» του αναγνωστικού υποκειμένου, τότε η αισθητική αξία του λογοτεχνικού κειμένου ισχυροποιείται μέσα από «αποφορτισμένα ή με αποκλίσεις από την αναμενόμενη μορφή τους στερεότυπα» και όχι από την «παραδοσιακή» αναπαράστασή τους, υποστηρίζει η Ιωάννα Οικονόμου-Αγοραστού. Και επισημαίνει ότι, μολονότι μια τέτοια μυθοπλαστική διαχείριση δε θα μπορούσε από μόνη της να στηρίξει «την ούτως ή άλλως σύνθετη και πολύπλευρη αισθητική αξιολόγηση ενός κειμένου», εντούτοις θα μπορούσε «σε συνδυασμό με την αξιολόγηση κι άλλων παραμέτρων του κειμένου να συμβάλει έστω και μερικά στον προσδιορισμό της αισθητικής αξίας ενός κειμένου» (Οικονόμου-Αγοραστού 90). Παρεμφερή άποψη διατυπώνει και η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου ("Ο Άλλος εν Διωγμώ" 249), εκτιμώντας ότι τα λογοτεχνικά έργα που είναι «κλειστά, προσηλωμένα στη στερεοτυπία ή σε υφολογικά κλισέ, δεν είναι ίδιον ισχυρής δημιουργικής φαντασίας» και, προφανώς, αδυνατούν να στηρίξουν την αισθητική αξία της μυθοπλαστικής τους υπόστασης. Ακόμη και μια πρόχειρη αναζήτηση σε λογοτεχνικά βιβλία για παιδιά θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την παραπάνω εκτίμηση. *Ο Πρασινοπασχαλιάς* της Χρύσας Δημουλίδου, για παράδειγμα, ο οποίος περιθωριοποιείται εξαιτίας του χρώματός του, γίνεται αποδεκτός σαν ήρωας που σώζει τις άλλες πασχαλίτσες από το κακό κοράκι. Παρόμοια, ο Μπίλι σε ένα άλλο εικονογραφημένο βιβλίο, *Ένας Αρκούδος στο Σχολείο* της Κάρι Γουέστον, γίνεται αποδεκτός στην τάξη του μόνο μετά την ηρωική υπεράσπιση των συμμαθητών του

⁵ Αναλυτικά για τις δύο τροπικότητες και τη σχέση τους στα εικονογραφημένα βιβλία για παιδιά βλ. Γιαννικοπούλου 27-40.

που απειλούνται από μια συμμορία αρουραίων. Ακόμη και ο ξενόφερτος ποντικός σε ένα από τα γνωστά βιβλία του Μαξ Βέλθους (1995), *Ο Βάτραχος κι ο Ξένος*, γίνεται δεκτός στην κοινωνία των ζώων του δάσους, μόνο όταν τα βοηθά σε κρίσιμες στιγμές. Παρόμοια, ο μαύρος κότσυφας Ιάκωβος, στο πολύ γνωστό εικονογραφημένο βιβλίο *Ο Μαύρος Κότσυφας κι ο Άσπρος Γλάρος* της Κίτυ Κρόουθερ (1999), γίνεται δεκτός στην κοινωνία των άσπρων γλάρων και κερδίζει τη συμπάθειά τους, επειδή ξέρει να διαβάσει. Έτσι, η μεταστροφή της κοινωνικής ομάδας για λόγους μάλλον χρηστικούς στηρίζεται στην ανοχή του διαφορετικού και όχι στην αποδοχή του, απηχώντας παρωχημένες αντιλήψεις διαπολιτισμικής διαχείρισης της ταυτότητας και της ετερότητας. Ωστόσο, μια σύγχρονη διαπολιτισμική προοπτική συναρτάται με τη διαδικασία συνάντησης και αμοιβαίας αλληλεπίδρασης αλλά και σεβασμού/αποδοχής διαφορετικών οντοτήτων (Γκόβαρης, "Εισαγωγή"), ενώ κάθε άλλη προσέγγιση απλώς συντηρεί και διαιώνει στερεοτυπικά την ασυμμετρία που (εν)υπάρχει στις διαπολιτισμικές συναντήσεις.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να τονιστεί ότι η ευρεία διάδοση της Στερεοτυπολογίας τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο ως μέθόδου προσέγγισης αλλά και, συνολικά, ως φιλοσοφίας θεώρησης της λογοτεχνικής αφήγησης/επικοινωνίας, έχει συμβάλει καταλυτικά στην αρτιότερη και βαθύτερη κατανόηση τόσο του δικού μας πολιτισμού όσο και του ξένου (Αντωνοπούλου κ.ά. 142). Προτείνει, μάλιστα, μια νέα θεώρηση των λογοτεχνικών κειμένων που δεν αναλώνεται στην απλή αισθητική τους ανάλυση και δεν περιορίζει την προσέγγισή της στις αρνητικές στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του εθνικού και πολιτισμικού Άλλου, αλλά ενδιαφέρεται και για τον υπερτονισμό των θετικών χαρακτηριστικών της εικόνας του. Επιπλέον, και αυτό συνιστά μια πολύ ενδιαφέρουσα θεωρητική διεύρυνση της προβληματικής και της μεθοδολογίας της, μας οδηγεί στη Διαπολιτισμική Ερμηνευτική, δηλαδή σε μια περισσότερο ευέλικτη προσέγγιση που δεν αντιμετωπίζει σαν πρόβλημα/εμπόδιο τη χρονική απόσταση από την παραγωγή ενός λογοτεχνικού κειμένου μέχρι την πρόσληψή του, αλλά την αξιοποιεί ως πλεονέκτημα που κάνει πιο σύνθετη αλλά και πιο ενδιαφέρουσα την ερμηνευτική προσέγγιση. Εστιάζοντας, λοιπόν, το ενδιαφέρον της στα όποια κειμενικά σημεία διασταύρωσης των ποικίλων πολιτισμικών δομών, αποκαλύπτονται οι τρόποι συγκρότησης των πολιτισμικών πραγματικοτήτων, του πολιτισμικού φαντασιακού και των ιδεολογιών, ενώ «μέσα από το παιχνίδι των ατομικών και των συλλογικών ταυτοτήτων, του οικείου και του ξένου», προβάλλονται ομοιογενοποιήσεις, διαφοροποιήσεις και γενικεύσεις που προσδιορίζουν την ταυτότητα και την ετερότητα (Αντωνοπούλου κ.ά. 142-143).

Αναζητώντας ταυτότητες και διερευνώντας ετερότητες στα λογοτεχνικά κείμενα για μη ενήλικους αναγνώστες

Μελετώντας τη δυναμική και τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των κοινωνικών ταυτοτήτων στα λογοτεχνικά βιβλία για παιδιά και εφήβους αλλά και τους τρόπους συγχρονικής διαμόρφωσής τους στη βάση συγκεκριμένων ιστορικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών, γίνεται εφικτή η αρτιότερη κατανόηση της μετάβασης από τη διαπολιτισμική διαχείριση της ετερότητας στη διαλεκτική συγκρότηση της ταυτότητας/υποκειμενικότητας. Εξάλλου, η διερεύνηση της διαπολιτισμικής διάστασης ενός λογοτεχνικού κειμένου, μέσα από τις πολιτισμικές εμπειρίες που αυτό ενσωματώνει ή τις ιδεολογικές αντεγκλήσεις και τις κοινωνικές αναφορές που εγγράφει, διευκολύνει σαφώς τη θεώρηση της διαδικασίας συγκρότησης των ατομικών και των κοινωνικών ταυτοτήτων (Maniatis). Σε παρόμοιες διαδικασίες κοινωνικού προσδιορισμού των ατόμων τόσο η αναζήτηση/συγκρότηση της ταυτότητας όσο και η εννοιολόγηση της ετερότητας μονοπωλούν το θεωρητικό ενδιαφέρον για λόγους που υπερβαίνουν την ατομική πραγμάτωση ή την κοινωνική αναγκαιότητα.⁶

⁶ Επειδή δεν είναι στους στόχους (και στις δυνατότητες) της σύντομης αυτής μελέτης να εκθέσει την όλη προβληματική των όρων «ταυτότητα» και «ετερότητα», αρκούμαστε εδώ στη διαλεκτική και όχι στην ιστορική, εκτενή εννοιολόγησή τους. (Περισσότερα, αναφορικά με το περιεχόμενό τους, βλ. ενδεικτικά: Αντωνοπούλου κ.ά. 144-147· Ναυρίδης και Χρηστάκης· Smith 365-370· Κορτσάρη 36-43).

Ας σημειωθεί εδώ ότι, από τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και, κυρίως, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα, στο χώρο της Λογοτεχνίας λόγω ακριβώς των κοινωνικών αναπαραστάσεων που φέρει και των πολιτισμικών εγγραφών που ενσωματώνει (Πρεβεζάνου 2013: 57-58), κάθε (μυθοπλαστική) αναφορά στην έννοια της ταυτότητας απηχεί τις απόψεις για την ανθρώπινη οντολογία και συνδυάζεται, συνήθως αντιθετικά, με την έννοια της ετερότητας αλλά και τις αντιλήψεις για την ποικιλία της (Γαβριηλίδου 1). Δεν είναι τυχαίο, προφανώς, ότι η συνύπαρξη αυτή έχει χρονικά τουλάχιστον το στίγμα του μεταδομιστικού στοχασμού, αφού οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις και εικόνες συνεχώς υπονομεύονται και αποδομούνται, ενώ προτάσσεται η μελέτη των κοινωνικών και ιστορικών συμφραζομένων, μέσα στα οποία συγκροτούνται οι ταυτότητες/ετερότητες (Smith 366-367). Κατά τη συγκρότηση αυτή τα υποκείμενα δεν είναι παθητικοί αποδέκτες των κοινωνικών και πολιτισμικών νοημάτων αλλά ενεργητικοί συμμετοχοί, ενώ η ανάληψη της υποκειμενικής δράσης δεν αποτελεί απαραίτητα μια διαδικασία συμπόρευσης με τους κοινωνικούς Λόγους ή συμμόρφωσης προς την κυρίαρχη ιδεολογία. Εξάλλου, η κοινωνικά προσδιορισμένη ταυτότητα του ατόμου συνιστά μια έννοια περιεκτική, αφού είναι σύνθεση επιμέρους σχέσεων, αλλά και δυναμική, επειδή είναι μη ομοιογενής και μη σταθερή. Ο πολιτισμός λειτουργεί ως ένα ζωντανό ερμηνευτικό σχήμα της νοηματοδότησης του κόσμου, η οποία μεταβάλλεται ανάλογα με την αλλαγή της πραγματικότητας ή της θέσης παρατήρησής της (Πολίτης και Μανιάτης 3-4).

Γίνεται προφανές ότι, εκκινώντας από την πολυπολιτισμική κατάσταση, η διαπολιτισμική διαχείρισή της επιβάλλει την αποδοχή της ετερότητας, της κουλτούρας και του τρόπου σκέψης του άλλου. Επιπλέον, περιλαμβάνει την αμοιβαιότητα, την αλληλεγγύη, την πολιτισμική αλληλεπίδραση, την κοινωνική ισότητα. Ωστόσο, το βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας, δηλαδή η συνύπαρξη των ετεροτήτων (όπως και αν αυτές προσδιορίζονται πολιτισμικά), πολλές φορές αντιμετωπίζεται ως επικίνδυνη κατάσταση, αφού ενεργοποιεί τον κίνδυνο απώλειας της εθνοπολιτισμικής μας ταυτότητας. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν ισχύει, επειδή, ακριβώς, προστατεύοντας τον "πολύτιμο" εαυτό μας, ουσιαστικά τον παγιδούμε σε στερεότυπα που μας στερούν τη «νομιμοποιητική βάση» της ίδιας της ταυτότητάς μας, κάποια κομμάτια της οποίας είναι ιστορικά (προ)καθορισμένα και μη διαπραγματεύσιμα. Εξάλλου, η ταυτόχρονη παρουσία πολλών προτύπων και τρόπων (αυτο)προσδιορισμού καθιστά αδύνατη την ύπαρξη ενός αυθεντικού «εαυτού» που χαρακτηρίζεται από σταθερά διακριτά χαρακτηριστικά, ενώ η ταυτότητα διαμορφώνεται σταδιακά μέσα από μια διαλεκτική διαδικασία αναγνώρισης, όπου η διατήρηση της αυθεντικότητας στηρίζεται στην αναγνώριση από τους άλλους της υποκειμενικότητας του καθενός, δηλαδή των προσδιοριστικών στοιχείων της ατομικής του ταυτότητας (Ταίηλορ).

Γεγονός είναι, πάντως, ότι η συνύπαρξη των ατόμων που υπαγορεύεται από εγγενείς ή επίκτητες ανάγκες τους συμπλέκει διαφορετικές οντότητες σε μια διαδικασία, πολύ συχνά, διαρκούς αντιπαράθεσης, η οποία εγκαινιάζει τις διεργασίες του αυτοπροσδιορισμού αλλά και ετεροπροσδιορισμού μας, οπότε και θέτει τα όρια της ετερότητας. Ουσιαστικά, δηλαδή, φαίνεται ότι η έννοια της ταυτότητας οριοθετεί την έννοια της ετερότητας (Cummins 10· Ναυρίδης και Χρηστάκης), αμφισβητώντας τις κατεστημένες απόψεις περί «αυθεντικού» εαυτού και επιτρέποντας την ανάδυση ενός «υβριδικού υποκειμένου» που αμβλύνει ουσιαστικά τις πολιτισμικές διαφορές. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας διαλεκτικής, ακόμη και ενός εθνικού πολιτισμού, διανοίγεται ένας «τρίτος χώρος», «στο πεδίο έντασης μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας», όπου διασταυρώνονται ατομικότητες/υποκειμενικότητες, επαναπροσδιορίζονται όροι και έννοιες, αναθεωρούνται αντιλήψεις και στάσεις, ενώ αμφισβητούνται συλλογικές βεβαιότητες και κυρίαρχες ιδεολογίες (Αντωνοπούλου κ.ά. 145-147). Σε μια τέτοια προοπτική, η Λογοτεχνία και ιδιαίτερα η Λογοτεχνία για Παιδιά και Εφήβους, ως δυναμική πολιτισμική έκφραση που διαμεσολαβεί στη δραστικότερη πρόσληψη κοινωνικών νοημάτων και διαμορφώνει δυναμικά υποκειμενικότητες, συνιστά σημείο διασταύρωσης των ποικίλων

πολιτισμικών δομών αλλά και ένα χώρο αποκάλυψης των τρόπων συγκρότησης των πολιτισμικών πραγματικοτήτων, του πολιτισμικού φαντασιακού και των ιδεολογιών, των ατομικών και των συλλογικών ταυτοτήτων (Αντωνοπούλου κ.ά. 142-143). Επιπλέον, αναστοχάζεται αναφορικά με τους τρόπους αυτής της συγκρότησης, υπερβαίνει τη λογική των διαφορών, σέβεται τα άτομα ως ξεχωριστές πολιτισμικές οντότητες που συνυπάρχουν με τις οντότητες των άλλων και προβάλλει το αίτημα της ισότιμης συμβολής των διαφορετικών πολιτισμικών εγγραφών/συνεισφορών στον κοινωνικό σχηματισμό (Maniatis· Γκόβαρης, "Εισαγωγή").

Οι συγγραφείς των λογοτεχνικών κειμένων με διαπολιτισμικό προσανατολισμό που απευθύνονται σε μη ενήλικους αναγνώστες, άλλοτε υιοθετώντας τη στερεοτυπική αναπαραγωγή "πολιτικά ορθών" πρακτικών αναγνώρισης της ετερότητας και άλλοτε υπερβαίνοντάς τις μέσα από τη διυποκειμενική δυναμική/προοπτική της μυθοπλασίας τους, επιχειρούν – με τη συνδρομή στις περισσότερες περιπτώσεις και της εικονογράφησης ως μιας άλλης τροπικότητας, ο ρόλος της οποίας συνήθως αποδεικνύεται καταλυτικός, αν και πολύ συχνά θεωρείται επικουρικός – να ανταποκριθούν σε σύγχρονα διαπολιτισμικά ζητούμενα, όπως: ανάπτυξη στάσεων αποδοχής του άλλου, αλληλεπίδραση διαφορετικών οντοτήτων ή πολιτισμικών παραδειγμάτων, πολιτισμικός πλουραλισμός, κριτική θεώρηση στερεοτύπων, παραδοχών και ταυτοτήτων, κ.ά. Αρκετά από αυτά, όμως, αναλώνονται σε επιφανειακές περιγραφές/αποτυπώσεις του διαφορετικού, για να αρκεστούν σε ανώδυνες πρακτικές ανοχής του ή σε ανέξοδες αναπαραγωγές στερεοτύπων. Τα παραδείγματα σε κάθε περίπτωση είναι πολλά και ποικίλα, οπότε οι σχετικές αναφορές θα είναι και πάλι απολύτως ενδεικτικές.

Σε πολλά βιβλία ο «Άλλος» διαπραγματεύεται την ταυτότητά του, θέλοντας να ακολουθήσει τη "νόρμα" της ομάδας του ή επιδιώκοντας να συμμορφωθεί με τα πρότυπά της. Ο Έλμερ, ο Παρδαλός Ελέφαντας του Ντέιβιντ Μακ Κι, για παράδειγμα, νιώθει την ανάγκη να μοιάσει στους άλλους, αν και η ταυτότητά του δεν αμφισβητείται από αυτούς. Δεν απαιτεί κανένας από τον παρδαλόχρωμο ελέφанта να αποκτήσει ελεφαντένιο γκρι χρώμα και να υποταχθεί σε στερεότυπα, ενώ ο διχασμός που βιώνει προκαλείται από τον ίδιο που εξαιρεί τον εαυτό του από το κοινωνικοποιητικό του πλαίσιο και αρνείται την υποκειμενικότητά του. Η αναπαραγωγή ενός στερεοτυπικού πολιτισμικού ερμηνευτικού σχήματος ("εμείς-άλλοι") σύντομα οδηγεί στην αποδόμησή του και η διαχείριση της ετερότητας διαλέγεται με την αποδοχή της ταυτότητας. Αντίθετα με τον πολύχρωμο Έλμερ, ο Ραούλ, Ο Πράσινος Λύκος του René Gouichoux, αποκηρύσσει το χρώμα του, επειδή δε γίνεται αποδεκτό από τους γκριζούς λύκους της αγέλης του και όχι επειδή δεν του αρέσει ο εαυτός του. Υποτάσσεται, λοιπόν, στα στερεότυπα μιας κυριαρχούσας ομάδας, αντί να προβάλλει το αίτημα της ισότιμης παρουσίας του. Στο τέλος, όμως, αρνείται την ομοιογενοποίησή του, επαναπροσδιορίζεται ως άτομο και οδηγείται σε βαθύτερη αυτοσυνειδησία. Παρεμφερή σχόλια θα μπορούσαν να προκαλέσουν και δύο άλλα εικονογραφημένα βιβλία για μικρά παιδιά: Το Κάτι Άλλο της Κάθριν Κέιβ και Η Μιμή με τα Μεγάλα Αφτιά του Κέστερ Σλεντς. Το Κάτι Άλλο υποτάσσεται στο συλλογικό στερεότυπο και φαίνεται από την αρχή να απαρνείται την ιδιαίτερη ατομικότητά του, δοκιμάζοντας χωρίς επιτυχία πολλούς τρόπους να μοιάσει στους άλλους και βιώνοντας, τελικά, την απόρριψη και τον αποκλεισμό. Όταν, όμως, αναπαράγει την απορριπτική στάση των άλλων και δε δέχεται στο σπίτι του αμέσως έναν διαφορετικό από αυτό επισκέπτη, το Κατιτί, συνειδητοποιεί τη δική του ταυτότητα μέσα από την οντότητα του «Άλλου». Με παρόμοια διάθεση, η Μιμή που ξεχωρίζει για τα μεγάλα της αυτιά δεν αποδέχεται τη μορφική ιδιαιτερότητά της και βρίσκει, τελικά, στήριξη στον πράσινο Βατραχούλη που έχει τις δικές του σωματικές ιδιαιτερότητες. Και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις οι ήρωες βιώνουν μαζί την υποκειμενικότητά τους αλλά απομονωμένοι από τους άλλους, τους "κανονικούς". Τέτοιες μυθοπλασίες, ωστόσο, θεωρούμε ότι συντηρούν κάπως αμήχανα κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις, ενώ εξαντλούν τη δυναμική τους στην πρόκληση της κοινωνικής ή αναγνωστικής ευαισθησίας μας και, συνακόλουθα, στην ενεργοποίηση μιας "πολιτικά ορθής" συμπάθειας προς τους αποκλεισμένους.

Σε κάποια άλλα βιβλία ο «Άλλος» δεν αρνείται την ταυτότητά του, αλλά προσπαθεί να την επιβάλει, επιχειρώντας να ανατρέψει ή να αγνοήσει τα στερεότυπα που τον εμποδίζουν. Η *Μέλπω η Μοναδική* της Μαρίας Ρουσάκη είναι ένα καλό παράδειγμα αυτής της ομάδας των βιβλίων, προβάλλοντας την ουσία μιας σύγχρονης διαπολιτισμικής διαχείρισης: το υποκείμενο δεν είναι παθητικός αποδέκτης των κοινωνικών νοημάτων, αλλά συμμετέχει ενεργητικά στη διαδικασία δόμησης της ταυτότητάς του και διεκδικεί μέχρι το τέλος της μυθοπλασίας τη διαφορετικότητά του. Αν και εικονογραφικά, τουλάχιστον, φτάνει στο σημείο να φαίνεται γραφική (φορώντας ένα τεράστιο κόκκινο καπέλο, περίεργα γυαλιά, κ.ά.), η Μέλπω αντιστέκεται μέχρι το τέλος στην επιβολή της ομοιόμορφης εμφάνισης. Έτσι, αντιτάσσεται με χιούμορ σε κάθε προσπάθεια συμμόρφωσής της προς τα στερεότυπα και υπερβαίνει τις κατηγοριοποιήσεις που επιβάλλει ο σχολικός θεσμός. Παρόμοια, η συνεσταλμένη αρχικά δεσποινίς Χάνικατ, στο εικονογραφημένο βιβλίο του Τζεφ Μπριμπό *Το Καπέλο της Δεσποινίδος Χάνικατ*, υποδέχεται μαζί με τους άλλους κατοίκους μιας μικρής πόλης τη βασίλισσα, φορώντας στο κεφάλι της ένα ασυνήθιστο καπέλο με ένα ζωντανό κοτόπουλο στην κορυφή του. Παρά τις αντιδράσεις των συμπολιτών της, η δεσποινίς Χάνικατ υπερασπίζεται με πάθος και μέχρι το τέλος το δικαίωμά της να φοράει ό,τι θέλει. Τόσο η Μέλπω όσο και η δεσποινίς Χάνικατ αναστοχάζονται για τη συλλογικά προσδιορισμένη ταυτότητά τους και φτάνουν σε μια διαλεκτική-συγκρουσιακή συγκρότηση της ετερότητας/υποκειμενικότητάς τους, καταφέροντας να μετατρέψουν τη διαφορετικότητά τους σε συνήθεια. Ακόμη και η μικροσκοπική Τίνκα, στο πλούσια εικονογραφημένο βιβλίο *TINKA: Το Μικρότερο Προβατάκι του Κόσμου!* της Rainy Dohane, αποδέχεται πρώτα εκείνη τη διαφορετικότητά της. Αντιδρά στην περιθωριοποίηση και την απόρριψή της από τα άλλα "κανονικά" πρόβατα, ενώ τολμά να συνάψει φιλίες, συνειδητοποιώντας ότι η μοναδικότητά της την κάνει ξεχωριστή και αποδεικνύοντας, τελικά, ότι στερεοτυπικές κατηγοριοποιήσεις του τύπου «μικρός-μεγάλος» είναι σχετικές.

Υπάρχουν, ωστόσο, και βιβλία για μη ενήλικους αναγνώστες, όπου οι ήρωες αποφεύγουν την απόρριψη, επιλέγοντας την απομόνωση και, τελικά, την περιθωριοποίηση, μέχρι να διασταυρωθούν με τους άλλους που θα αποδεχτούν τη διαφορετικότητά τους ή θα τους αφήσουν στην ησυχία τους. Ο γιγαντιαίων διαστάσεων Ροδόλφος, για παράδειγμα, στο βιβλίο της Ghislaine Biondi *Ο Γίγαντας και τα Πουλιά*, αφήνει την πολιτεία του, απογοητευμένος από την απορριπτική συμπεριφορά των ανθρώπων, για να ζήσει στο δάσος. Ο *Άνθρωπος με την Κόκκινη Μύτη* της Ούρζελ Σέφλερ, ο αποκαλούμενος Ντομάτας που στο βιβλίο δεν έχει όνομα και αντιμετωπίζεται ως «ξένος», εγκαταλείπει την πόλη του και κρύβεται στο δάσος, όταν τον υποψιάζονται για ληστεία εξαιτίας της παράξενης εμφάνισής του. Ο μοναχικός Πιμ, στο μυθιστόρημα *Ο Κονσερβοσυλλέκτης* του Κυριάκου Μαργαρίτη, ζώντας μόνος του σε ένα απομακρυσμένο σπίτι, θα προτιμήσει τη μοναξιά του αλλά και την παρέα της μουσικής από την παρέα των ανθρώπων που τον θεωρούν ιδιόρρυθμο και αλλόκοτο. Και οι τρεις ήρωες θα βιώσουν αρχικά την περιθωριοποίηση, για να γνωρίσουν τελικά την όποια αποδοχή και να ζήσουν ήσυχια: ο Ροδόλφος μέσα από τη φιλία του με τα πουλιά, ο Ντομάτας με τη συμπαράσταση των παιδιών, ο Πιμ με τη βοήθεια του έρωτα.

Πέρα από τη μυθοπλαστική – και εικονογραφική στα περισσότερα – διαχείριση της ταυτότητας/ετερότητας και άσχετα από το βαθμό προώθησης των αρχών μιας σύγχρονης διαπολιτισμικής θεώρησης (Αντωνοπούλου κ.ά. 142-143· Maniatis), σε όλα σχεδόν τα λογοτεχνικά βιβλία που σχολιάσαμε παραπάνω οι μη ενήλικοι αναγνώστες έχουν τη δυνατότητα της επαφής με το διαφορετικό αλλά και την ευκαιρία του αναστοχασμού με αφορμή τα στερεότυπα που εκτίθενται, που συντηρούνται ή υπονομεύονται, που διακωιδίζονται ή αναιρούνται. Έτσι, συνειδητοποιούν ότι δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς τους άλλους, δηλαδή ότι η ετερότητα προϋποθέτει την ταυτότητα και είναι αναπόσπαστο κομμάτι της, ότι τον ξένο τον "κουβαλούμε" μέσα μας. Με τη βοήθεια της Λογοτεχνίας, η λυτρωτική άποψη ότι γεννιόμαστε και παραμένουμε «ίσοι ως προς τα δικαιώματα και διαφορετικοί» ισχυροποιεί την πίστη «ότι η ανθρώπινη ποικιλομορφία είναι πλούτος, όχι ελάττωμα» (Ben Jelloun 77). Τελικά,

παρά την «έκκεντρη» θέση της στον τεχνοκρατούμενο κόσμο μας, η Λογοτεχνία αποδεικνύεται πολιτική για την κατανόηση και την ερμηνεία του, συνιστώντας πολλές φορές προκλητικά «μια πρόσκληση σ'ένα διάλογο τόσο με αυτό που θεωρούμε οικείο, όσο και μ'αυτό που θεωρούμε διαφορετικό» (Αποστολίδου κ.ά. 5).

Καταληκτικές διαπιστώσεις

Έχει γίνει, θεωρούμε, σαφές ότι η εννοιολόγηση των όρων, οι οποίοι συμπλέκονται διαλεκτικά από τον τίτλο ακόμη αυτής της μελέτης, διέρχεται σίγουρα την προβληματική τους αλλά και τα προσδιοριστικά τους στοιχεία. Και αν τα προσδιοριστικά αυτά στοιχεία θα μπορούσαν να εξηγήσουν τη δυναμική των όρων, η προβληματική που τους εκθέτει αναδεικνύει σίγουρα δύο σημαίνουσες παραμέτρους που τα λογοτεχνικά κείμενα έχουν τη δυνατότητα να διαχειριστούν: την εμπειρία της πολυπολιτισμικής/διαπολιτισμικής συνύπαρξης και τον αυτοπροσδιορισμό/ετεροπροσδιορισμό της ταυτότητας (Αποστολίδου κ.ά.). Επιπλέον, παίρνοντας υπόψη την αντιμετώπιση του λογοτεχνικού κειμένου ως πεδίου αντανάκλασης κοινωνικο-πολιτισμικών και ιδεολογικών αναπαραστάσεων (Κανατσούλη, "Ιδεολογικές Διαστάσεις"), με την ενδεικτική συνδρομή κάποιων λογοτεχνικών κειμένων για παιδιά και εφήβους, γίνεται κατανοητό ότι η εικόνα για τον «άλλο» ενυπάρχει με ευθύνη του συγγραφέα μέσα στο κείμενο, ενώ αυτή προσλαμβάνεται αναγνωστικά στη βάση ενός ήδη διαμορφωμένου πλαισίου από στερεότυπα, υποκειμενικές αντιλήψεις/προκαταλήψεις αλλά και κοινωνικοποιητικές διαδικασίες, στις οποίες εμπλέκονται τα αναγνωστικά υποκείμενα. Οπότε, η εικόνα που διαμορφώνεται για τον «Άλλο» καθορίζεται τόσο από την κειμενική κατασκευή του όσο και από τα εξωκειμενικά στοιχεία που μεταφέρει ο αναγνώστης (Αναγνωστοπούλου).

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την προβολή μιας διαπολιτισμικής ερμηνευτικής ή από την αποτελεσματικότητα της διαπολιτισμικής διαχείρισης της ετερότητας και τη διαλεκτική συγκρότηση της υποκειμενικότητας που προτείνουν, όλα σχεδόν τα λογοτεχνικά βιβλία διαπολιτισμικού περιεχομένου μπορούν να προσφέρουν στους αναγνώστες τους ευκαιρίες «πολιτισμικής εγγραμματοσύνης». Στην ευτυχέστερη περίπτωση τους ωθούν να ανακαλύψουν ή να ελέγξουν το ιδεολογικό υπόστρωμα μιας μυθοπλαστικής αφήγησης, να αντιληφθούν ουσιαστικά με το δικό τους τρόπο την πολυφωνία των κειμένων ή να ερμηνεύσουν την ερμηνεία τους (Πασχαλίδης 324-327), ενώ στην ατυχέστερη να αρκεστούν σε πρακτικές επιφανειακής αναγνώρισης της ετερότητας ή να αναπαραγάγουν ανώδυνα κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις και στερεότυπα.

Το βέβαιο είναι ότι η λογοτεχνική αφήγηση ως μια ιδιαίτερη πολιτισμική συνδήλωση και ως μια επιμέρους πολιτισμική πρακτική, ως αναπαράσταση της πραγματικότητας και ως ατομικό/συλλογικό βίωμα, μπορεί να αποτελέσει τη βάση αναπαραγωγής ή αποδόμησης των κυρίαρχων στερεοτύπων για τον «εαυτό» και τον «άλλο», προσφέροντας στους μη ενήλικους αναγνώστες μια πολιτισμική εμπειρία. Η δυναμική αυτή είναι εμφανέστερη στην περίπτωση της Λογοτεχνίας για Παιδιά και Εφήβους, «επειδή ακριβώς η πράξη της αφήγησης διενεργείται συνήθως μέσα από διπολικές κατηγοριοποιήσεις των προσώπων σε ήρωες και αντιήρωες, φίλους και εχθρούς, καλούς και κακούς», ίδιους και διαφορετικούς (Μανιάτης και Πολίτης 1229). Η τελική έκβαση αυτής της διαπραγμάτευσης/διαχείρισης, δηλαδή η πρόσληψη/αποδοχή ή η αντίδραση/απόρριψη των συλλογικά προσδιορισμένων αναπαραστάσεων, είναι απόρροια της διαλεκτικής σχέσης λογοτεχνικού κειμένου-αναγνώστη, ενώ υποδηλώνει ότι οι ιδεολογικές λειτουργίες του κειμένου επιφυλάσσουν για τη Λογοτεχνία μια "ανοιχτότητα", επιτρέποντάς της να κινείται μεταξύ της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας και της διαπολιτισμικής ερμηνευτικής της, ανάμεσα σε διαφορετικές ταυτότητες και σε ποικίλες ετερότητες.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές (Βιβλία για Παιδιά και Εφήβους)

- Βέλθους, Μαξ. *Ο Βάτραχος κι ο Ξένος*, μτφρ. Μάνος Κοντολέων, εικονογρ. Μαξ Βέλθους, Πατάκης, ⁴2000.
- Biondi, Ghislaine. *Ο Γίγαντας και τα Πουλιά*, μτφρ. Βίκη Τσιώρου, εικονογρ. Ρεμπέκα Ντοτρε-μέρ, Αίσωπος, 2001.
- Γουέστον, Κάρι. *Ένας Αρκούδος στο Σχολείο!*, μτφρ. Ρένα Ρώσση-Ζαΐρη, εικονογρ. Τιμ Γουόρνς, Μεταίχιμο, 2008.
- Δημουλίδου, Χρύσα. *Ο Πρασινοπασχαλιάς*, εικονογρ. Λιάνα Δενεζάκη, Α. Α. Λιβάνης, 2005.
- Dohaney, Rainy. *ΤΙΝΚΑ: Το Μικρότερο Προβατάκι του Κόσμου!*, μτφρ. Μαρία Αγγελίδου, εικονογράφ. Rainy Dohaney, Παπαδόπουλος, 2003.
- Gouichoux, René. *Ο Πράσινος Λύκος*, μτφρ. Σέτη Λεπίδα, εικονογρ. Éric Gasté, Παπαδόπουλος, 2008.
- Κέιβ, Κάθριν. *Το Κάτι Άλλο*, μτφρ. Ρένια Τουρκολιά-Κυδωνιέως, εικονογρ. Κρις Ρίντελ, Πατάκης, 1997.
- Κρόουθερ, Κίτυ. *Ο Μαύρος Κότσυφας κι ο Άσπρος Γλάρος*, μτφρ. Ελίνα Μαρμαρίδου, εικονογρ. Κίτυ Κρόουθερ, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα ⁴2003.
- Λενέν, Τιερί. *Με τα Μάτια της Καρδιάς*, μτφρ. Ανδρέας Καρακίτσιος, εικονογρ. Φιλίπ Πουαριέ, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2001.
- Μακ Κι, Ντέιβιντ. *Έλμερ, ο Παρδαλός Ελέφαντας*, μτφρ. Αθηνά Ανδρουτσοπούλου, εικονογρ. Ντέιβιντ Μακ Κι, Πατάκης, 1997.
- Μαργαρίτης, Κυριάκος. *Ο Κονσερβοσυλλέκτης*, Ψυχογιός, 2008.
- Μπριμπό, Τζεφ. *Το Καπέλο της Δεσποινίδος Χάνικατ*, μτφρ. Κώστια Κοντολέων, εικονογρ. Γκέιλ ντε Μάρκεν, Άγκυρα, 2003.
- Ρουσάκη, Μαρία. *Η Μέλπω η Μοναδική*, εικονογρ. Πωλίνα Παπανικολάου, Παπαδόπουλος, 2001.
- Σαβουαζά Ερίκ. *Ο Νάνος και η Γαριδούλα*, μτφρ. Ανδρέας Καρακίτσιος, εικονογρ. Φρεντερίκ Ρεμπενά, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2001.
- Σέφλερ, Ούρζελ. *Ο Άνθρωπος με την Κόκκινη Μύτη*, μτφρ. Ρένα Ρώσση-Ζαΐρη, εικονογρ. Γιούτα Τιμ, Μίνωας, ²2002.
- Σλεντς, Κέστερ. *Η Μιμή με τα Μεγάλα Αφτιά*, μτφρ. Βαγγέλης Τασιόπουλος, εικονογρ. Αντρέα Χέμπροκ, Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2000.

Δευτερογενείς Πηγές

- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη. «Η Πολιτισμική Εικονολογία και οι Στόχοι της», π. Διαβάζω, τεύχ. 417, Απρίλιος 2001, σσ. 92-95.
- . *Ο Άλλος εν Διωγμώ. Η Εικόνα του Εβραίου στη Λογοτεχνία: Ζητήματα Ιστορίας και Μυθολογίας*, Θεμέλιο, 1998.
- Αναγνωστοπούλου, Διαμάντη. «Λογοτεχνία και Ετερότητα: Η Έννοια και η Εικόνα του Ξένου και του Διαφορετικού σε Λογοτεχνικές Αφηγήσεις για Παιδιά». *Η Λογοτεχνία Σήμερα: Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές*, Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου (επιμ.), Ελληνικά Γράμματα, 2004, σσ. 350-355.
- Αντωνοπούλου, Αναστασία, Αικατερίνη Καρακάση, και Παρασκευή Πετροπούλου. *Συγκριτολογία*, «Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα/Κάλλιπος», 2015<https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/4329/1/00_master_document_neo-KOY.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης: 15 Δεκεμβρίου 2017].
- Αποστολίδου, Βενετία, Γρηγόρης Πασχαλίδης, και Ελένη Χοντολίδου. «Η Λογοτεχνία ως Πολιτισμική και Διαπολιτισμική Αγωγή». (Εισήγηση στη Διημερίδα: *Ομοιότητες και Διαφορές: Αναζητώντας Νέους δρόμους στην Εκπαίδευση*, Κομοτηνή, 29-30 Νοεμβρίου 2002)<http://reader.ekt.gr/bookReader/show/index.php?lib=EDULLL&item=319&bitstream=319_01#page/1/mode/2up [Ημερομηνία πρόσβασης: 15 Δεκεμβρίου 2017].
- Αρβανίτη, Ευγενία. «Διαπολιτισμικότητα και Ετερότητα στην Εκπαίδευση: Προς μια Νέα Επαγγελματική Μάθηση». *Σύγχρονες Ερευνητικές Τάσεις στην Προσχολική και την*

- Πρώτη Σχολική Ηλικία*, [Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. (επιμ.)], Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών-New Tech Pub, 2016, σσ. 9-28.
- Ben Jelloun, Tahar. *Ο Ρατσισμός Όπως τον Εξήγησα στην Κόρη μου*, μτφρ. Αγγέλα Βερυκοκάκη, «Νέα Σύνορα»-Α.Α. Λιβάνη, 1998.
- Γαβριηλίδου, Σοφία. «Ο Διαπολιτισμικός Χαρακτήρας της Μεταφρασμένης Παιδικής Λογοτεχνίας». (Εισήγηση στην Ημερίδα: *Παιδί και Δικαιώματα: Η πρόταση της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη-Τελλόγγλειο Ίδρυμα, 10 Μαΐου 2009) http://users.auth.gr/sgavr/Gavriilidis-Diapolitismikos_Xaraktiras_Paidikis_Logotexnias.pdf [Ημερομηνία πρόσβασης: 16 Νοεμβρίου 2017].
- Γιαννικοπούλου, Αγγελική. *Στη Χώρα των Χρωμάτων: Το Σύγχρονο Εικονογραφημένο Παιδικό Βιβλίο*, Παπαδόπουλος, 2008.
- Γκόβαρης, Χρήστος. «Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και το Δίλημμα των "Πολιτισμικών Διαφορών"». *Παιδαγωγικός Λόγος*, 3, 2000, σσ. 23-30.
- . «Διαπολιτισμική Παιδαγωγική. Σκέψεις από τη Σκοπιά της Θεωρίας της Παιδείας (Bildungstheorie)». *Διδασκαλία και Μάθηση στο Διαπολιτισμικό Σχολείο*, Χρήστος Γκόβαρης (επιμ.), Gutenberg, 2013, σσ. 17-30.
- . *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, Διάδραση*, 2011.
- Γκότοβος, Αθανάσιος. *Εκπαίδευση και Ετερότητα: Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής, Μεταίχιμο*, 2002.
- Cummins, Jim. *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση: Εκπαίδευση με Σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας*, μτφρ. Σουζάνα Αργύρη, Gutenberg, 2002.
- Ελιάντ, Μιρσέα. *Εικόνες και Σύμβολα: Το Συλλογικό Υποσυνείδητο*, μτφρ. Άγγελος Νίκας, Αρσενίδης, 1994.
- Ζάχος, Δημήτρης Θ. *Επίκαιρα Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Σταμούλης, 2017.
- Ιωακειμίδου, Λητώ. «Πέρα από την Εξύμνηση της Διασταύρωσης: Η Σύγχρονη Θεωρητική Διεύρυνση της Συγκριτικής Γραμματολογίας και οι Προοπτικές της». *Χώρες της Θεωρίας: Ιστορία και Γεωγραφία των Κριτικών Αφηγημάτων*, Απόστολος Λαμπρόπουλος και Αντώνης Μπαλασόπουλος (επιμ.), Μεταίχιμο, 2010, σσ. 51-69.
- Iser, Wolfgang. *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, The Johns Hopkins University Press, 1978.
- Κανατσούλη, Μένη. *Αμφίσημα της Παιδικής Λογοτεχνίας: Ανάμεσα στην Ελληνικότητα και την Πολυπολιτισμικότητα, Σύγχρονοι Ορίζοντες*, 2002.
- . *Ιδεολογικές Διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*, Τυπωθήτω-Γ.Δαρδανός, 2000.
- Κορτσάρη, Ολυμπία. *Μορφές του "Άλλου" σε Ξενόγλωσσα Μεταφρασμένα Βιβλία Λογοτεχνίας για Παιδιά Πρώτης Σχολικής Ηλικίας*, Αφοί Κυριακίδη, 2009.
- Kristeva, Julia. *Ξένοι Μέσα στον Εαυτό μας*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Sriptas, 2004.
- Μανιάτης, Παναγιώτης, και Δημήτρης Πολίτης. «Η Διαπολιτισμική Πρόθεση της Εκπαίδευσης και η Συνηγορία της Λογοτεχνίας: Η Περίπτωση των Ανθολογίων Λογοτεχνικών Κειμένων του Δημοτικού Σχολείου». *Η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και οι Προκλήσεις της Εποχής μας*, Γεώργιος Καψάλης και Απόστολος Κατσίκης (επιμ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2007, σσ. 1227-1235 <http://6dim-diap-elefth.thess.sch.gr/Greek/Diapolitismiki_Ekpaidefsi/EishghseisDiapolEkpshs/EishghseisDiapolEkpshs2007/i_diapolitismiki_prothesi.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης: 15 Νοεμβρίου 2017].
- Maniatis, Panagiotis. "Critical Intercultural Education. Necessities and Prerequisites for its Development in Greece." *Journal for Critical Education Policy Studies*, vol. 10, no 1, 2012, pp. 156-167.
- Μάρκου, Γεώργιος. *Προσεγγίσεις της Πολυπολιτισμικότητας και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση-Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών*, ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Γ.Γ.Λ.Ε., 1996.
- Μπάμπα, Χόμι Κ. «Το Ζήτημα του Άλλου: Το Στερεότυπο και ο Αποικιακός Λόγος». *Η Λογοτεχνική Θεωρία του Εικοστού Αιώνα: Ανθολόγιο Κειμένων*, Κ.Μ. Newton (επιμ.), μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός και Κώστας Σπαθαράκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης,

- 2013, σσ. 506-518.
- Μπουγιουκλή, Πολυξένη. *Ο Ρόλος της Διαπολιτισμικής Ετοιμότητας των Εκπαιδευτικών στην Ανάπτυξη Θετικού Ψυχολογικού Κλίματος σε Πολυπολιτισμικά Περιβάλλοντα* (Μ.Δ.Ε.), Πανεπιστήμιο Μακεδονίας-Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Εκπαιδευτικής & Κοινωνικής Πολιτικής, 2014 <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/16260/3/BougioukliPolyxeniMsc2014.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης: 5 Ιανουαρίου 2018].
- Ναυρίδης, Κλήμης, και Νικόλας Χρηστάκης (επιμ.). *Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική Συγκρότηση*, μτφρ. Κατερίνα Ζησίμου, Καστανιώτης, 1997.
- Νικολάου, Γιώργος. «Διαπολιτισμικότητα-Διαπολιτισμική Εκπαίδευση», (Σχολή Επιστημών Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Εργαστήριο Μελετών Αποδήμου Ελληνισμού & Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης), 2011 <https://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/1417/260.pdf> [Ημερομηνία πρόσβασης: 16 Νοεμβρίου 2017].
- Norton, Donna E. *Μέσα από τα Μάτια ενός Παιδιού: Εισαγωγή στην Παιδική Λογοτεχνία*, μτφρ. Φωτεινή Κατσίικη και Σεβαστή Καζαντζή, Επίκεντρο, 2007.
- Οικονόμου-Αγοραστού, Ιωάννα. *Εισαγωγή στη Συγκριτική Στερεοτυπολογία των Εθνικών Χαρακτηριστικών στη Λογοτεχνία*, University Studio Press, 1992.
- Πάγκαλος, Βασίλης. «Μεταμόρφωση και Εικονολογία: Ο Πίθηκος Ξουθ ή τα Ήθη του Αιώνας του Ιάκωβου Πιτζιπίου», *Διαβάζω*, τεύχ. 417, Απρίλιος 2001, σσ. 107-113.
- Παρθένης, Χρήστος, και Γιώργος Φραγκούλης. *Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση Απέναντι σε Νέες Προκλήσεις. Ρομά: Μια Θεωρητική και Εμπειρική Προσέγγιση*, Μεταίχιμο, 2015.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης. «Γενικές Αρχές ενός Νέου Προγράμματος για τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας». *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Βενετία Αποστολίδου και Ελένη Χοντολίδου (επιμ.), Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 1999, σσ. 319-333.
- Πολίτης, Δημήτρης, και Παναγιώτης Μανιάτης. «Από τη Διαπολιτισμική Διαχείριση της Ετερότητας στη Διαλεκτική Συγκρότηση της Υποκειμενικότητας: Το Ζήτημα των Ταυτοτήτων στη Σύγχρονη Λογοτεχνία για Παιδιά και Εφήβους». *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Λογοτεχνία και Διαπολιτισμικές Διαδρομές*, Κομοτηνή, 2015 http://utoria.duth.gr/~mdimasi/cng/index_htm_files/Politis_Maniatis.pdf [Ημερομηνία πρόσβασης: 10 Ιανουαρίου 2018].
- Πρεβεζάνου, Βαρβάρα. «Ετερότητα και Λογοτεχνία για Μικρά Παιδιά». *Διδασκαλία και Μάθηση στο Διαπολιτισμικό Σχολείο*, Χρήστος Γκόβαρης (επιμ.), Gutenberg, 2013, σσ. 57-76.
- Rosenblatt, Louise M. *The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work*, Southern Illinois University Press, 1978.
- Smith, Philip. *Πολιτισμική Θεωρία: Μια Εισαγωγή*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός, Κριτική, 2006.
- Ταίηλορ, Τσαρλς. *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την Πολιτική της Αναγνώρισης*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, Πόλις, 2^η 1999
- Τζιόβας, Δημήτρης. «Συγκριτισμός και Διαπολιτισμικότητα», εφ. *Το Βήμα* («Γνώμες»), 31/10/1999 <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=115814> [Ημερομηνία πρόσβασης: 12 Νοεμβρίου 2017].
- Tiedt, Pamela I., and Iris M. Tiedt. *Πολυπολιτισμική Διδασκαλία*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, Εκδόσεις Παπαζήση, 2006.